

***Amit tudunk és
amit nem...***

***...az értelmi fogyatékos emberek
helyzetéről Magyarországon***

VII.

Intellektuális fogyatékossgal élő emberek a munka világában Magyarországon

Keszi Roland, Horváth Péter, Könczei György

Bevezetés

A vizsgálat célpopulációját *intellektuális fogyatékossgal élő embereknek, személyeknek, esetenként a vizsgálatban részt vett személyeknek* (vagy ugyanezzel a jelentéstartalommal fogyatékossgal élő embereknek) nevezzük majd. Magyarországi foglalkoztathatóságukat személyes lekérdezésen alapuló kérdőívek adatait tartalmazó számítógépes adatbázison elvégzett elemzéseink alapján fejtjük ki az alábbi tanulmányban.

Nem állíthatjuk, hogy megfelelően követtük volna az empirikus kutatások bevett *probléma-hipotézisek-módszer* útját, a kutatás folyamatába ugyanis annak csak későbbi szakában (a kutatási design kidolgozását, a kérdőívek elkészítését és lekérdezését követően) kapcsolódtunk be¹. Így – bár *problémákat látunk*, hipotéziseket nem állíthatunk fel, és nem is tesztelhetünk az azoknak megfelelő módszertannal, viszont ismereteink bázisán, a rendelkezésünkre álló empirikus módszertannal elemezhetjük az adatokat. Ennek az elemzésnek a tanulságait adjuk közre ebben a fejezetben.

Az intellektuális fogyatékossgal élő személyek családjában, illetve bentlakásos otthonaiban felvett kérdőívekből származó adatok munka világára vonatkozó ismertetése előtt érdemesnek tűnik tágabb keretbe² helyezni a szóban forgó célcsoport és a munka világának kapcsolatát.

¹ A kutatás foglalkoztatással kapcsolatos blokkjának kérdéseit Gere Ilona állította össze 2006-ban. A munkaügyi szabályok 2007-es változásai ennek megfelelően nem jelenhettek meg adatfelvételünkben (a szerk.).

² Az értelmi fogyatékos emberek rehabilitációjára, foglalkoztatásuk biztosítására a szakma évtizedek óta jelentős lépéseket tett. A rendszerváltást megelőzően – ha nem is feltétlenül a mai szemléletnek megfelelően – megkezdődött a felnőtt fogyatékosok munkábaállítását szolgáló intézményrendszer kiépítése, a védett munkahelyek, a szociális foglalkoztatók és az értelmi fogyatékosok napköziotthonainak (ÉNO) szervezése. (a témához lásd például Göllesz V. (1985): Gyógypedagógiai rehabilitáció. Tankönyvkiadó, Budapest) (a szerk.).

A kutatás elsődleges fogalmi hálója és a szűkebb szabályozási keret

Az intellektuális fogyatékossgal élő személyek foglalkoztatását többféle szempont alapján csoportosíthatjuk, elemezhetjük. Ezek közül a legfontosabbak: a foglalkoztatáshoz nyújtott állami támogatás formája és mértéke alapján, illetve a foglalkoztatás munkajogi formája alapján megvalósított csoportosítás, az ezek figyelembe vételével megvalósított elemzés.

Az állami támogatás formája és mértéke szerint megkülönböztethetjük:

1. A szociális intézményi foglalkoztatást, melynek két altípusa van:

- a munkarehabilitációs foglalkoztatás és
- a fejlesztő felkészítő foglalkoztatás.

Ehhez a foglalkoztatáshoz szociális foglalkoztatási támogatás jár, amit az ún. munkarehabilitációs díjra, a bérjellegű kiadásokra, a foglalkoztatáshoz kapcsolódó személyi és dologi kiadásokra és tárgyi eszköz beszerzésére kell fordítani.

2. Az akkreditált munkáltatónak biztosított foglalkoztatás:

- az alap tanúsítvánnyal rendelkező akkreditált foglalkoztató,
- a rehabilitációs tanúsítvánnyal rendelkező akkreditált munkáltató,
- a kiemelt (vagy feltételes) tanúsítvánnyal rendelkező akkreditált munkáltató.

A jogszabály kizárólag a kiemelt tanúsítvánnyal rendelkező munkáltatót tekinti „védett foglalkoztatónak”.

3. A „védett foglalkoztatók” közül ki kell emelnünk a „védett szervezeti szerződéssel” rendelkező foglalkoztatókat. Ilyen szerződéssel – a tanulmány megírásakor hatályos szabályozás alapján – kizárólag közhasznú társaság rendelkezhet.

Az akkreditált munkáltatónak (foglalkoztatónak) az akkreditációs tanúsítvány szintje szerint bértámogatás, költségkompenzációs támogatás és a védett szervezeti szerződéssel rendelkező védett foglalkoztatónak rehabilitációs költség-támogatás jár.

4. A rendszeres állami támogatásban nem részesülő munkáltató. (Ez alá a fogalom alá azokat a munkáltatókat soroljuk, akik nem tartoznak az első két csoportba.)

Az itt jelzett rendszer fogalmi leírásához tartozik, hogy az, az elmúlt években lezajlott átalakítás eredménye és gyakorlatilag 2007. július 1-je óta működik kizárólag ebben a formában. A jelen kutatási összefoglalóban megjelenő fogalmak (pl. célszervezet, szociális foglalkoztató, civil szervezet) sok esetben még a jogszabályi változások előtti időszak fogalomhasználatát tükrözik. Így pl. a „civil szervezet” ma már lehet „akkreditált munkáltató” és így állami támogatásra jogosult. „Célszervezet” már nincs, ezek „akkreditált munkáltató”-ként működnek tovább. Egy részük „védett foglalkoztató”-vá alakult, melyek közül a közhasznú társaságként működők – nyertes pályázati eljárás eredményeként – „védett szervezet”-nek minősülnek. A „szociális foglalkoztató” szintén megszűnt, „akkreditált foglalkoztató”-ként jelen-

hetnek meg. Ugyanakkor bevezetésre került a „szociális foglalkoztatás”, ami viszont nem azonos a korábbi „szociális foglalkoztató”-val. „Szociális foglalkoztatás” alatt a szociális törvény hatálya alá tartozó szociális intézménnyel szociális intézményi jogviszonyban álló személy intézményen belüli foglalkoztatását értjük. A „szociális foglalkoztatás” a jelen kutatásban megjelenő „bentlakásos intézményi foglalkoztatás” felel meg leginkább.

Más jelentéstartalma lehet a „védett”-ségnek a hatályos jogszabályok és „fogyatékossgügyi politikai” értelemben. Ez utóbbi esetben kérdés, hogy miért és mikor tekintjük – jelen esetben – az intellektuális fogyatékossgal élő munkavállalót „védett”-nek. Tudományosan nem bizonyított, sőt a budapesti székhelyű Salva Vita Alapítvány évtizedes gyakorlata által esetenként éppen empirikusan cáfolt tapasztalat, hogy az intellektuális fogyatékossgal élő személy nem termeli meg a munkáltatásával felmerült költségeket³. A „termelés” forintban kifejezhető eredménye és a munkahelyére fordított forintban kifejezhető költség közötti negatív különbség fedezése szempontjából beszélhetünk „védett helyzetről”. Ha a negatív különbözetet a munkáltatónak kell fedeznie, akkor erre két lehetősége van: fokozza az intellektuális fogyatékossgal élő munkavállaló terhelését vagy más munkavállalók által megtermelt „nyereségből” fedezi azt. Mindkét helyzet versenyhelyzetet jelent. Ha azonban a negatív különbözetet az állam teljes egészében megtéríti, akkor az intellektuális fogyatékossgal élő személy foglalkoztatása nem jelent a munkaadó szempontjából veszteséget és így munkahelye „védett”-nek tekinthető.

Tudományosan ugyancsak nem bizonyított tapasztalat, hogy ez a fajta védettség kizárólag a szociális foglalkoztatás és a védett szervezeti szerződéssel rendelkező védett foglalkoztatók esetében biztosítható. Nem jelent azonban „védettséget” az állami támogatás sem az intellektuális fogyatékossgal élő munkavállaló esetében az alaptanúsítvánnyal, a rehabilitációs tanúsítvánnyal, sőt a kiemelt tanúsítvánnyal igen, de védett szervezeti szerződéssel nem rendelkező munkáltatók számára. Minél kisebb azonban az intellektuális fogyatékossgal élő munkavállalók aránya a munkáltató által foglalkoztatott munkavállalók között, annál nagyobb a „védettség” munkáltatónál történő megteremtésének lehetősége. Világos, hogy pl. egy 20 fős cégnél (alapítványnál stb.) egyetlen integrált intellektuális fogyatékossgal élő munkavállaló foglalkoztatásának relatíve magasabb költsége 19 nyereséget termelő munkavállaló között oszlik meg. Ebben a megközelítésben tehát nem a szegregáció irányába ható támogatási rendszer lehet hatékony az intellektuális fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatási szintjének növelése érdekében, hanem éppen ellenkezőleg. Ám a mai Európai Unión belüli trendnek és a világtrendnek ellentmondóan éppen a szegregáció irányába hat az, amikor minél nagyobb arányú, tehát töme-

³ A Salva Vita Alapítvány 1993 óta egyre jobban kibontakozó tevékenységével sokat tett a fogyatékos emberek helyzetének javításáért. Kidolgozta a támogatott foglalkoztatás teljeskörű modelljét az ügyfél képességeinek felmérésétől a munkahelyek felkutatásáig, a betanítás és az utánkövetés feladataiig. (A témához lásd Dávid A. (2000): Támogatott Foglalkoztatás. Értelmi sérült munkavállalók a nyílt munkaerőpiacon. Kézkönyv. Salva Vita Alapítvány – a szerk.)

ges megváltozott munkaképességű személy alkalmazása esetén jár a bértámogatás mellett költségkompenzáció, illetve rehabilitációs költség támogatás⁴.

A foglalkoztatás munkajogi formája alapján a következő formákat szükséges megkülönböztetnünk:

- a munkarehabilitációs jogviszonyt, ami egy speciális foglalkoztatási jogviszony és szabályait a szociális törvény tartalmazza,
- az Mt. hatálya alá tartozó munkaviszonyt, amely alapján a megváltozott munkaképességű munkavállalót foglalkoztató munkáltatót költségvetési támogatások illethetik meg;
- azokat a foglalkoztatásra irányuló egyéb jogviszonyokat, amely alapján ma nem jár költségvetési támogatás.

Számottevő jellemzője a jelenleg működő rendszernek a jogbizonytalanság a kizáró gondnokság alá helyezett emberek esetében⁵: a munkaviszony létesítésének lehetőségével kapcsolatban. Közismert, hogy kétféle álláspont létezik: a kizáró gondnokság alá helyezett személy nem köthet munkaszerződést sem a maga nevében, sem gondnoka közreműködésével; míg a másik álláspont szerint a munkaszerződést a gondnok a kizáró gondnokság alá helyezett személy nevében aláírhatja. Ennek a motívumnak azért van különös jelentősége, mert a munkáltatók a munkaviszony keretében foglalkoztatott munkavállalók után költségvetési támogatásban részesülhetnek. Tanulmányunk készítésének idején tudomásunk van arról, hogy e kérdés kivizsgálását az ÉFOÉSZ az Alkotmánybíróságnál kezdeményezte már, és tudunk egy próbaper indításáról is: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

Az intellektuális fogyatékosággal élő emberek és a munka világa a piaci szereplők oldaláról

A fogyatékosággal élő emberek foglalkoztatásának potenciális „felvevőpiaca” nem hasonlítható a védett foglalkoztatás körülményeihez, az előbbiben felmerülő problématerületek az esetek nagy hányadában semmilyen módon nem kapcsolódnak az „ernyő alatti”, védett körülmények között történő munkavégzési nehézségekhez. Ugyanakkor a piac – nézeteink szerint – az egyik olyan tényező, amelyet nem érdemes figyelmen kívül hagyni, ha megfelelő képet szeretnénk szolgáltatni bármely csoportnak, így az intellektuális fogyatékosággal élő embereknek a munka világával való kapcsolatáról.

Másfelől – tudatában annak, hogy a különféle fogyatékosági ágakhoz tartozó célcsoportok mindegyike egyedi problémamintázatokkal küzd, különféle okok mi-

4 Kutatásunk – értelemszerűen – leíró-magyarázó jellegű. Ám kritikai tartalmú részeredményként, legalább egy lábjegyzet szintjén mégis említést érdemel, hogy a jelenlegi szabályozás erős hiányosságaként mutatkozik, hogy nem tesz különbséget a megváltozott munkaképességű személyek között, a többséghez viszonyítva lényegesen nehezebb versenyhelyzetű fogyatékosággal élő, és súlyos, illetve

5 Erről végeztünk nagy, interdiszciplináris kutatást 2007-ben (Könczei et. al., 2007)

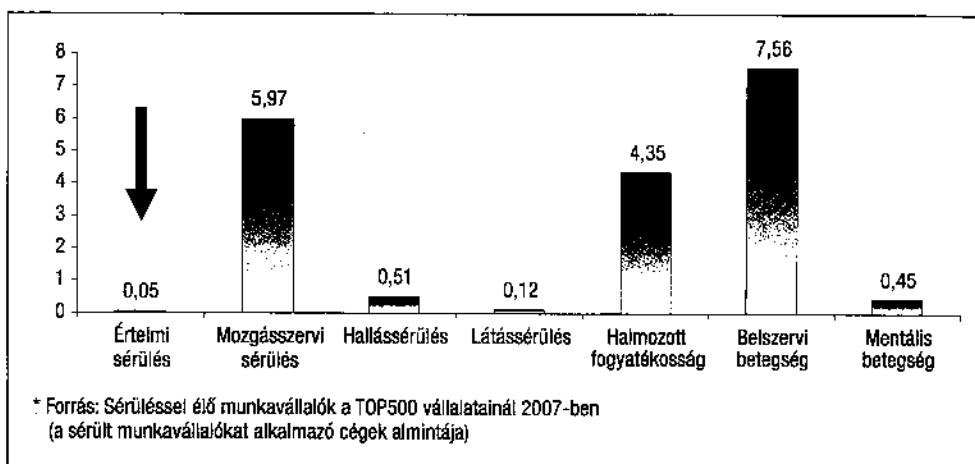
att tekinthető hátrányos helyzetűnek a munkaerőpiacon – az intellektuális fogyatékosággal élő emberek talán *a leghátrányosabbját reprezentálják* még a fogyatékosággal élő személyek egyébként is marginalizált csoportjának, legfőképp az önérdék-érvényesítés lehetőségeinek többi csoporthoz hasonlítva, relatíve alacsonyabb szintje miatt.

Az önérdék-érvényesítés alacsonyabb szintje piaci körülmények közt még hangsúlyosabban jelentkezik a magyarországi vállalati szférában. A fogyatékosággal élő emberek munkaerő-piaci helyzetével kapcsolatban, a nagyvállalati szintre vonatkozóan jelenleg egyetlen publikált kutatás eredményeire támaszkodhatunk (Keszi-Komáromi-Könczei, 2001, 2002a, 2002b, 2003). Az ott kimutatott jellegzetességek, intellektuális fogyatékosággal élő személyekre vonatkozó adatai tudományosan is bizonyították azt – a területtel foglalkozó gyógypedagógusok, segítők, minisztériumi, alapítványi szakemberek és főként családtagok, hozzátartozók által – régóta ismert tény, hogy a szóban forgó sérüléssel élő emberek a fogyatékosággal élő személyek között a leginkább hátrányos helyzetű réteget képezik Magyarországon.

A 2000–2001-ben végzett kutatás 2007–2008-ban megismétlésre került, elsőként itt tesszük közzé a kutatás egyik, kisebb, jelen szempontunkból releváns részeredményét. A TOP 500-as, vagyis az árbevétele tekintve legnagyobb vállalatok mintájában (N=140) szereplő vállalatoknál összesen 1672 fő megváltozott munkaképességű személyt foglalkoztattak 2007-es mérésünk időpontjában (Könczei-Keszi, 2007). Kutatásunk során információkat gyűjtöttünk arról is, hogy a cégek milyen sérüléssel, károsodással élő munkavállalókat foglalkoztatnak. A kérdőíves adatfelvétel során természetesen nem volt lehetőségünk arra, hogy az alkalmazásban álló megváltozott munkaképességű munkavállalókkal kapcsolatban részletes és (orvosszakmailag is) teljes értékű: fogyatékoságtudományi, azaz a közfelfogásban is meghonosodni látó szemlélet, az FNO (ICF) kategorizáción alapuló információkat gyűjtsünk. Nem volt módunk ennek lekérdezésére, hiszen interjú alanyaink emberi erőforrás (HR) vezetők voltak, akik nem tudtak volna ilyen típusú és részletes információkat szolgáltatni, s a cégek HR információs rendszereiben sem vezetnek ilyen típusú nyilvántartásokat a nagyvállalatok. A fentiekben említett (nemcsak) kérdezéstechnikai problémák miatt a HR vezetők számára gyorsan, egyszerűen befogadható módon (tkp. „könnyen érthető nyelven”...) fogalmaztuk meg kérdéseinket a fogyatékosággal élő emberek csoportjait tekintve⁶. A megváltozott munkaképességű személyeket alkalmazó legnagyobb vállalatokat a károsodás, illetve a fogyatékoság típusa szerint az alábbi típusokba tartozó munkavállalók számáról kérdeztük:

- intellektuális fogyatékosággal élő személy,
- mozgásában akadályozott személy,
- hallássérült személy,
- látássérült személy,

⁶ Itt mondunk köszönetet Vadász Juditnak, aki az említett módszertani-kérdezéstechnikai problémának a megoldásában és különösképpen az ezt érintő kérdőívblokk átalakításában, szövegezésében segítséget nyújtott.

1. ábra. A megváltozott munkaképességű, alkalmazásban álló munkavállalók átlagos létszáma a károsodás, illetve fogyatékoság típusai szerint (fő)*

- halmozott fogyatékosággal élő személy,
- belső szervi betegséggel élő személy (egészségkárosodáshoz vezető okok, pl. cukorbetegség, asztma, allergia, keringési rendellenesség),
- mentális/pszichiátriai betegséggel élő személy.

A legalább egy fogyatékosággal élő személyt alkalmazó vállalatok almintáján (N=70) értelmezett átlagértékeket az 1. ábra mutatja.

Az 1. ábra bal oldali oszlopdiaagramja az értelmi sérüléssel élő munkavállalók átlagértékei tekintetében önmagáért beszél, az intellektuális fogyatékosággal élő személyek átlagos száma csaknem kimutathatatlan (0,05 fő), még azon nagyvállalatok között is, amelyek alkalmaztak fogyatékosággal élő személyeket (legalább 1 főt), a teljes TOP500-ra nézve ennél még elenyészőbb átlagértéket kapunk. Nem kizárt, hogy a többféle fogyatékosággal élők között előfordulnak intellektuális fogyatékosággal élő személyek is, ám a tisztán intellektuális fogyatékosággal élő munkavállalóknak a mi eszközeinkkel jószerével kimutathatatlan arányából látszik, hogy ennek a lehetőségnek a valószínűsége csekély, inkább, a jövőbeli kutatásnak terepet nyújtó, a logikai lehetőség szintjén megmaradó hipotézis. A fenti adatok azonban keretbe helyezik az intellektuális fogyatékosággal élő emberek körében végzett kutatás, a jelen tanulmányunk fő tárgyát képező felmérés eredményeit is.

Intellektuális fogyatékosággal élő emberek reprezentációja a munka világában

Az intellektuális fogyatékosággal élő vizsgált személyek (a kérdőív válaszaira a szülők valamelyike, rokon, vagy nevelő adhatott választ) mintájában többségben vannak az eltartott kiskorú, tanuló személyek, így náluk eleve nem releváns a mun-

1. táblázat. A vizsgált intellektuális fogyatékossgal élő személyek gazdasági aktivitása a teljes mintában és az aktív korúak között (%)

	Teljes minta	Aktív korúak
Aktív kereső	5,2	8,7
Munkanélküli	0,8	1,3
Rokkant nyugdíjas, járadékos	37,4	62,6
Gyes/gyed/gyet	0,6	1,0
Felnőtt eltartott	14,4	23,6
Eltartott kiskorú, tanuló	41,4	2,5
Egyéb	0,2	0,3
Összesen	100,0	100,0
N =	695	416

kával kapcsolatos kérdések elemzése. Ők teszik ki a teljes minta 39%-át⁷. A vizsgált személyek átlagéletkora mindössze 21,4 év, vagyis nagy arányban kerültek a mintába gyerekek (a teljes adatbázisban 31,9%-ot képeznek a 16 éves, vagy fiatalabb generációhoz tartozó intellektuális fogyatékossgal élők)⁸.

A munka világára vonatkozó elemzések során a továbbiakban leválogatott adatokkal dolgoztunk, s csak a felnőtt (18 évnél idősebb személyeket) vizsgáltuk (440 fő).

A továbbiakban szereplő felnőtt minta életkori átlaga 27,5 év, a legfiatalabb személy 18 éves a legidősebb 50 éves. Mintánk a következő karakterisztikát mutatja a gazdasági aktivitás tekintetében (1. táblázat):

A gazdasági aktivitás tekintetében csaknem kétharmadot tesznek ki a rokkant nyugdíjas, illetve járadékos személyek, a minta negyede eltartottként él, és 8,7% az aktív kereső. A 2001. évi népszámlálás adatai szerint – az intellektuális fogyatékossgal élő személyek körében – ez az arány 9% volt.

A rokkantsági nyugdíj megszerzésének feltétele a járulékfizetés; tehát a rokkantsági nyugdíjasoknak – életkoruk függvényében – meghatározott ideig dolgozniuk

7 Ez a mintajellemző – a további, az értelmi fogyatékos emberek (nemcsak munka) helyzetére vonatkozó kutatások kapcsán – felveti a mintakészítés és súlyozás problémáját, valamint egy sor, nemcsak kutatás módszertani problémát, amelyet érdemes volna a magyar gyógypedagógiában (is) vizsgálat tárgyává tenni. Úgy tűnik ugyanis, hogy míg a gyermekkorúak – szüleiken keresztül – könnyebben elérhetőek, addig a felnőtt korúak rejtve maradnak, legalábbis nehezebben érhetőek el kutatási céllal. Ennek eredménye, hogy a nem megfelelően szervezett adatfelvételi eljárások során a környebb megközelíthetőség szempontját választva eleve torz mintán történik a lekérdezés. Ehhez járul még hozzá, hogy az értelmi fogyatékos személyekhez az eljutás pl. gyógypedagógusokon keresztül lehet a legkönnyebben megvalósítható, akik viszont eleve inkább gyerekekkel foglalkoznak, a felnőttek így ismét csak nehezebben kerülnek a mintába, ami a minta súlyos torzulásához vezet, amit súlyozási eljárásokkal már nem is lehet orvosolni.

8 Kutatásunk mintája a szakértői és rehabilitációs bizottságok 1975–2006 közötti dokumentációján alapszik, így a minta a 0–40 éves korosztályt reprezentálja. A kapott életkori arányok megfelelnek más nyilvántartások, illetve a 2001-es népszámlálás értelmi fogyatékos személyekre vonatkozó adatainak. A mintavétel leírását lásd jelen kötet 3. fejezetében (a szerk.).

2. táblázat. Az intellektuális fogyatékossgal élő személyek munkatapasztalata és gazdasági aktivitása közti összefüggés (%)

	Dolgozott-e élete során valamikor?			Összesen	N =
	sohasem dolgozott	korábban dolgozott	jelenleg dolgozik		
Aktív kereső			100,0	100,0	36
Munkanélküli	(50,0)	(50,0)		100,0	6
Rokkant nyugdíjas, járadékos	73,0	8,9	18,1	100,0	259
Gyes/gyed/gyet	(100,0)			100,0	4
Felnőtt eltartott	95,8	4,2		100,0	96
Eltartott kiskorú, tanuló	(100,0)			100,0	10
Egyéb		(100,0)		100,0	1
Együtt	72,3	7,5	20,1	100,0	412

kellett. Ezért adatainkat két szempontból is vizsgáltuk. Elsőként megnéztük, hogy az intellektuális fogyatékossgal élő, nem gyermekkorú személyek között milyen arányban fordulnak elő olyanok, akik korábban dolgoztak. Fontos, hogy a jelenleg rokkantsági nyugdíjban részesülők korlátozásokkal, a rokkantsági járadékban részesülők korlátozás nélkül vállalhatnak munkát. Ezért azt is vizsgáltuk, hogy a „jelenleg dolgozik” kérdésre „igen” választ adók között vannak-e rokkantsági nyugdíjasok, rokkantsági járadékosok.

Az aktív korú, rokkantsági nyugdíjasok/járadékosok 8,9%-a dolgozott korábban; míg 73,0% nem dolgozott (ők alkotják a rokkantsági járadékosok csoportját). Az arány figyelmeztet. A munkavállalónak inkább érdeke az alacsony összegű, de munka nélkül megszerezhető, biztonságos és kiszámítható szociális jellegű ellátás – rokkantsági járadék – megszerzése, mint az, hogy a munkavállalás rögzös útjára lépjen (2. táblázat).

Az aktív korú rokkantnyugdíjban vagy járadékban részesülő intellektuális fogyatékos személyek közül külön vizsgáltuk azokat, akik valaha dolgoztak életük során, vagy jelenleg is dolgoznak. Közülük 67,1% jelenleg is dolgozik, míg kb. egyharmaduk (32,9%) korábban dolgozott. A rendelkezésre álló adatainkból sajnos nem derül ki, hogy a korábban dolgozó fogyatékossgal élő személyek miért hagyták abba a munkát, továbbá, hogy ez az állapot mióta áll fenn (3. táblázat).

A jelenleg munkát vállalók átlagéletkora 30,7 év, míg azoké, akik csak korábban dolgoztak 31,7 év, ami statisztikai értelemben nem jelent szignifikáns különbséget ($F=0,72$; $p=nsz.$). Ez ellentmond annak a korábbi feltételezésünknek, hogy a rokkantsági nyugdíj megszerzése egyfajta „gyors menekülési útvonal”, lenne. Ennek a hipotézisünknek a megerősítéséhez további – jelen kutatásunktól független – vizsgálatokra van szükség.

A fogyatékossgal élő személyek életkora és a gazdasági aktivitás között statisztikailag értelemben szignifikáns különbségeket találtunk. A legidősebb korosztályt

3. táblázat. Az életkor és a munkatapasztalat kapcsolata (év)

	Átlagéletkor (év)	Szórás	N =
Sohasem dolgozott	26,2	5,8	318
Korábban dolgozott	31,7	6,5	35
Jelenleg dolgozik	30,7	5,6	83
Együtt	27,5	6,2	435

az aktív keresők jelentik (átlagéletkoruk 32 év). A gazdasági aktivitás tekintetében értelmezett többi részpopulációban mindenütt alacsonyabb életkori átlag értékek tapasztalhatók⁹.

A munkával kapcsolatos pozíció tekintetében egyik jelentős meghatározó háttértényező, hogy a fogyatékossgal élő személy rendelkezik-e valamilyen szakképesítéssel. A mintánkban szereplő intellektuális fogyatékossgal élő embereknek mindössze 5,9%-a rendelkezik valamilyen szakképesítéssel vagy jelenleg vesz részt képzésben. Összességében tehát az intellektuális fogyatékossgal élő embereket a szakképzettség szinte teljes hiánya jellemzi (94,1%). Ez az arány nem jelent meglepetést. Az értelmileg akadályozott személyek további 10,6%-a készségfejlesztő speciális szakiskolában végzett vagy tanul. Ebben az iskolában azonban „csak” munkára felkészítés és az önálló életvitelhez szükséges képességek fejlesztése történik, de nem lehet állam által elismert, az Országos Képzési Jegyzékben szereplő szakképzettséget szerezni¹⁰.

A szakképzettséget szerzett személyek speciális szakiskolába jártak vagy járnak¹¹. Ha feltételezzük az értelmi akadályozottság tényét, akkor ők integráltan jártak ebbe az iskolatípusba. A szakképzettség megszerzése szemszögéből tehát a készségfejlesztő speciális szakiskola zsákutcát jelent, míg a speciális szakiskolában az integrá-

⁹ Az aktív keresők magas életkori átlagát az alábbi tábla is alátámasztja. Úgy tűnik, az értelmi fogyatékos emberek egyre nagyobb aránya áll munkába az életkor emelkedésével. Ez utalhat arra, hogy meglehetősen nehéz olyan munkahelyet találni, amit a fogyatékos ember könnyen megközelíthet, ahol képességeinek megfelelő munkát végezhet, ahol egyáltalán alkalmaznak.

	15-19 év	20-24 év	25-29 év	30-34 év	35-39 év	40 év felett	Együtt
Sohasem dolgozott	(100,0)	86,1	72,4	70,7	43,6	(28,6)	73,0
Korábban dolgozott	(0,0)	3,6	8,7	6,7	14,5	(35,7)	7,8
Jelenleg dolgozik	(0,0)	10,2	18,9	22,7	41,8	(35,7)	19,1
Összesen	(100,0)	100,0	100,0	100,0	100,0	(100,0)	100,0
N =	26	137	127	75	55	14	434

Mivel az életkor egyben történelmi időt is jelölhet (bár nem tudjuk, hogy a jelenleg dolgozó személy hány éve állt munkába), az egymást követő generációk foglalkoztatási esélyeinek romlása is felmerülhet itt lehetséges magyarázatként (a szerk.).

¹⁰ Lásd jelen kötetben Radványi Katalin tanulmányát.

¹¹ Itt is megjegyezzük, hogy az adatbázison végrehajtott, fent ismertetett különféle leválogatási szabályok miatt bekövetkezett, alacsony elemszámú óvatos következtetésekre korlátoznak bennünket, ezért kijelentéseink mindössze a dokumentált hipotézis rangjára tarthatnak igényt.

4. táblázat. Rendelkezik-e valamilyen szakképzettséggel? (18 éven felüliek, %)

	Férfi	Nő	Együtt
Nem	77,5	76,1	77,0
Jelenleg vesz részt szakképzésben	2,4	3,2	2,7
Szakképzett nem dolgozott	1,6	4,5	2,7
Szakképzett dolgozott	3,6		2,2
Készségfejlesztő	15,0	16,1	15,4
Összesen	100,0	100,0	100,0
N =	253	155	408

ció feltételeinek megteremtése kívánatos célnak tűnik. Mielőtt azonban ennek a jövőképnek a megteremtésén elkezdenk munkálkodni, érdemes megnéznünk, hogy a kutatás eredményei szerint mire jó a megszerzett szakképzettség.

Bár a leválogatott alminta elemszáma vajmi kevés statisztikailag megbízható következtetés levonására ad lehetőséget ennek a változónak a tekintetében, mégis felhívjuk a figyelmet arra, hogy a szakképzettséggel rendelkezők közül szinte elvétve fordulnak elő olyan fogyatékossgal élő személyek, akik valaha dolgoztak életük folyamán (4. táblázat). További kutatásokat igényel ennek a kérdésnek a részletes megválaszolása és annak az itt megfogalmazott, adatokra támasztott hipotézisünknek a megvizsgálása, miszerint a meglévő szakképzettség önmagában nem járul hozzá a magyar intellektuális fogyatékossgal élő emberek munkaerő-piaci megjelenéséhez, de adataink alapján úgy tűnik, hogy a védett körülmények között történő munkavégzéséhez sem szolgáltat a fogyatékossgal élő személyek számára társadalmi tőketöbbletet. A szakképzettséget tekintve az intellektuális fogyatékossgal élő férfiak helyzete némileg kedvezőbbnek mutatkozik.

Azok a fogyatékossgal élő személyek, akik jelenleg is dolgoznak, leginkább szociális intézménytől kaptak segítséget munkavállalásukhoz (66,1%). Ez tekinthető tehát a hazai intellektuális fogyatékossgal élő emberek munkavállalását tekintve legfontosabb támogató terepnek. A családtól, barátoktól kapott segítségben részesülő intellektuális fogyatékossgal élő személyek aránya ennél csekélyebb, mindösszesen 17,7%. Jelentősebb segítő intézményként kell még számba vennünk az önkormányzati, valamint a különféle civil szervezeteket, amelyeknek jelentősége külön-külön hozzávetőlegesen a család és a barátok együttes szerepével megegyező intenzitású. Az említett közösségek, illetve intézmények egyébként sokféle segítséget nyújtottak a szerény számban előforduló munkavállalónak, leginkább a munkahely megtalálásában nyújtott szerepük emelendő ki. A válaszadók megemlégték más tényezőket is, úgy, mint a szociális és családi problémák megoldásában, az egészségügyi problémák leküzdésében, illetve a különféle képzésekkel kapcsolatos segítségnyújtással kapcsolatos kérdések, legfontosabb segítségnyújtási terep azonban mindenképp a munka megtalálásában, illetve munkakeresésben nyújtott szol-

5. táblázat. Az intellektuális fogyatékosággal élő emberek munkahelyének típusa (%)

Piaci gazdálkodó szervezet	11,6
Önkormányzat	3,3
Célszervezet	3,3
Szociális foglalkoztató	44,4
Bentlakásos intézmény	25,8
Civil szervezet	6,6
Egyéb	5,0
Összesen	100,0
N =	81

gáltatás, amely – mint a fentiekben láthattuk – adataink alapján meglehetősen csekély hatékonyságú a teljes intellektuális fogyatékosággal élő populációt tekintve.

Itt találjuk szembe magunkat az egyik legfontosabb kérdéssel: mi a fogyatékosággal élő emberek munkavégzésének tipikus színtere. Mint tanulmányunk bevezetőjében – egy adatsor felvillantásával – utaltunk rá, piaci körülmények közt meglehetősen korlátozott a fogyatékosággal élő emberek foglalkoztathatósága, különösen jelentős hátrányban vannak az intellektuális fogyatékosággal élő személyek. Ezért lényeges, annak vizsgálata, hogy a munka világa milyen közeget jelent az intellektuális fogyatékosággal élő emberek számára, mely terepen dolgoznak azok a személyek, akik a munkavégzés tekintetében legjobb helyzetben lévő fogyatékosággal élő személyeket alkotják, a jelenleg dolgozó emberek.

A jelenleg dolgozó fogyatékosággal élő személyek piaci foglalkoztatása a munkáltatói oldalon mért adatainkkal összhangban van, a többi munkavégzési típushoz képest alacsony arányúnak tekinthető, mindössze a dolgozó fogyatékosággal élő személyek 11,6%-a végez munkát a versenyszférában (5. táblázat).

Az intellektuális fogyatékosággal élő emberek munkavégzésének legfontosabb terei a védett munkakörülmények közt működő szociális foglalkoztatók, ahol a munkát végző fogyatékosággal élő személyeknek csaknem fele dolgozik (44,4%), míg a különböző bentlakásos intézményekben a dolgozó intellektuális fogyatékosággal élő emberek csaknem negyede (25,8%) végez munkát. A civil szervezetek szerepe a munkahelyek biztosításában hozzávetőlegesen megegyezik a piaci szereplők súlyával, kiemelendő ugyanakkor, hogy a civilek szerepe nem csupán, mint munkáltató veendő figyelembe. Szerepükkel feltétlenül számolni kell még, mint a munkahely megtalálásában közreműködő szervezetekkel is.

Elképzelhető, hogy egy következő kutatásban – a támogatási rendszer átalakulása miatt – valószínűsíthetően magasabb lenne a civil szervezetnél munkát vállaló intellektuális fogyatékosággal élő emberek aránya. Ennek egyik oka, hogy a civil szervezetek a korábbiaktól eltérő módon, ma kaphatnak költségvetési támogatást. A másik ok: a korábban célszervezetként működő vállalkozások egy része – éppen a súlyosabban fogyatékosággal élő személyeket foglalkoztatók – átalakult kht-vá, mert így nyílt lehetősége az uniós versenyszabályok alóli mentesüléssel kiemelt tá-

6. táblázat. A foglalkoztatás munkajogi körülményei (%)

Határozatlan idejű munkaszerződéssel	33,7
Határozott idejű munkaszerződéssel	31,3
Alkalmi könyvvel	1,7
Megbízási szerződéssel	3,4
Támogatott foglalkoztatás	23,6
Egyéb	6,4
Összesen	100,0
N =	80

mogatásra jogosító védett szervezeti szerződés megkötésére. Jelentőségük hozzávetőleg a család és a barátok együttes szerepével megegyező intenzitású a munkahely megtalálásban. A munkahely megtalálásában nyújtott támogató, segítő funkciókon kívül tehát számolni kell még a munkáltatói szerepkör markáns megjelenésével, az intellektuális fogyatékosokkal élő emberek munka világában elfoglalt pozíciójával kapcsolatban.

A foglalkoztatás jogi körülményei kapcsán mutatkozik meg, hogy a munkavállaló fogyatékosokkal élő személyek egyharmada (33,7%) a munkajogi értelemben előnyösebb határozatlan idejű foglalkoztatásban vesz részt, és körülbelül ugyanekora hányadukat (31,3%) határozott időben foglalkoztatják (6. táblázat).

További munkajogi összefüggés, hogy a 49 gondnokság alá helyezett munkavállaló közül 23-an minden ügycsoportra vonatkozóan gondnokság alatt állnak. Az ő esetükben tehát a munkaadó vállalta, hogy a korábbiakban bemutatott jogbizonytalan helyzetben foglalkoztatásra irányuló jogviszonyt hozzon létre. Ebben a tekintetben a legbátrabbak a szociális foglalkoztatók (57,4%) és a bentlakásos intézmények (34,0%) voltak¹² (7. táblázat).

Az adatfelvétel során a fogyatékosokkal élő személy munkaköri kategóriájáról is információt gyűjtöttek, ám itt meglehetősen labilisnak tekinthető az adatok megbízhatósága, amely valószínűleg abból fakad, hogy a válaszoló nem tudta pontosan a vizsgált személy munkaköri kategóriáját, így más változókkal kontrollálva a munkaköri kategóriára vonatkozó adatokat némiképp ellentmondó elemszámokat kaptunk, így ezt az adatot nem elemzzük részletesen. Egyetlen markáns és világosan látható tendenciát emelünk ki, miszerint a fogyatékosokkal élő emberek csaknem teljes része (89,6%) segéd-, vagy betanított munkát végez a válaszolók elmondása alapján, az azonban nem derül ki, hogy pontosan milyen jellegű munkák a szóban forgó tevékenységek.

A munka típusáról, tartalmáról tehát korlátozottan, viszont a dolgozó fogyatékosokkal élő személyek napi munkaidejével kapcsolatban jól körülhatárolható értékeket kaptunk. A munkát végző fogyatékosokkal élő emberek átlagosan 5-6 órát dolgoznak naponta (a munkaidő átlaga 5,8, mediánja 6 óra/nap, szórás = 1,34), kb. ne-

12 Erről lásd még kötetünkben Verdes Tamás tanulmányát.

7. táblázat. A gondnokság és a munkahely típusának összefüggése (%)

	Korlátozott cselekvőképességűek			Együtt
	korlátozó	kizáró		
		minden ügycsoportra	egy ügycsoportokra	
Piaci gazdálkodó szervezet	5,0			2,1
Célszervezet	5,0			2,1
Szociális foglalkoztató	70,0	56,5		57,4
Bentlakásos intézmény	15,0	39,1	(100,0)	34,0
Civil szervezet		4,3		2,1
Egyéb	5,0			2,1
Összesen	100,0	100,0	(100,0)	100,0
N =	20	23	4	49

gyedük (23,6%) négy órát dolgozik. A 6-nál több órát dolgozó fogyatékossgal élő személyek aránya hozzávetőleg ugyanennyi (27,4%). Érdekes, hogy a férfiak és nők munkavégzési ideje között nem mutatható ki statisztikailag jelentős eltérés, ugyanúgy a kor és a munkavégzés intenzitása sincs korrelációban egymással, mintánkból kapott adataink alapján. Itt jegyezzük meg, hogy különféle atipikus munkavégzési formákban (távmunka, alkalmi munkavégzés, egyéb atipikus forma) dolgozó fogyatékossgal élő személyek aránya ugyancsak elenyésző, statisztikai következtetések levonására, trendek azonosítására nem ad módot.

A fogyatékossgal élő személyek havi jövedelmét a legutóbbi hónapban megkezesett/kézhez kapott havi összeggel operacionalizálták a kérdőív készítői. A munkaképes korú intellektuális fogyatékossgal élő személyek almintáját tekintve az átlagos összeg 31 760 Ft/hó, a legkevesebb havi jövedelemmel rendelkező személy 5000 Ft-os, a legnagyobb jövedelemmel rendelkező személy 100 000 Ft-os havi jövedelemmel rendelkezett a válaszadást megelőző hónapban (medián = 25 000, szórás = 21 337, N = 68). Felhívjuk azonban a figyelmet arra, hogy ennél változónál különösen magas volt a nem válaszolók aránya, amely adataink megbízhatóságát csökkenti.

Nemek közti szignifikáns különbségeket ennél a változónál sem találtunk, a munkahely típusa és a foglalkoztatás jogi körülményei szerint tagolva mintánkat azonban az látható, hogy a nyílt munkaerőpiacon gazdálkodó szervezetnél dolgozó fogyatékossgal élő személyek az összes többi foglalkoztatási típushoz képest, magasan a legtöbbet keresők közé tartoznak. Míg esetükben 52 143 Ft-os átlagjövedelemmel számolhatunk, addig például a bentlakásos intézményben dolgozó fogyatékossgal élő személyek csupán 20 797 Ft-ot keresnek havonta, ugyanez az érték a szociális foglalkoztatók esetében 33 430 Ft (8. táblázat).

A célszervezeteknél megjelenő legalacsonyabb átlagjövedelem (23 000 Ft) nagyon elgondolkodtató. A kérdőív felvételének időszakában még élt a támogatás régi rendszere is, amikor a célszervezetek az értelmileg akadályozott munkavállaló után a minimálbér akár többszörösét is megszerezhették. A rendkívül alacsony át-

8. táblázat. *Az intellektuális fogyatékosokkal élők nettó jövedelme a munkavégzés típusa szerint (E Ft/hó)*

	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Piaci gazdálkodó szervezet	9	52 143	27 764	14 000	100 000
Önkormányzat	3	26 000	1 260	25 000	27 000
Célszervezet	3	23 000	18 904	8 000	38 000
Szociális foglalkoztató	31	33 430	21 735	10 000	88 000
Bentlakásos intézmény	14	20 797	11 872	5 000	41 000
Civil szervezet	4	26 333	2 716	23 000	28 000
Egyéb	3	28 500	24 575	9 000	48 000
Együtt	67	32 023	21 476	5 000	100 000

lagjövedelem tehát mindenképpen magyarázatra szorul. Kétféle munkahipotézist állíthatunk fel: az intellektuális fogyatékosokkal élő munkavállaló termelékenységé annyira alacsony, hogy a tényleges költségek fedezete csak a bérek alacsonyan tartásával volt megoldható vagy igaz az a közvélekedés, mely szerint az intellektuális fogyatékosokkal élő emberek foglalkoztatása – legalábbis a régi rendszerben – valóban jövedelmező befektetést jelentett a munkaadóknak.

A bentlakásos intézményekben megszerzett – szintén alacsonynak mondható – 20 797 Ft-os jövedelem értelmezéséhez is érdemes figyelembe venni egyebek mellett azt, a más vizsgálatokból (pl. az Országgyűlési Biztos Hivatalának vizsgálata¹³) ismert tény is, hogy sok esetben a kézhez kapott jövedelem már nem tartalmazta az intézményi ellátásért fizetendő díjat, mert azt a munkáltató közvetlenül a szociális intézmény számlájára utalta át.

Az intellektuális fogyatékosokkal élő személyek munkával kapcsolatos helyzete – mint a fenti adatokból kitűnik – meglehetősen rossznak mondható, tulajdonképpen survey módszerekkel alig-alig ragadható meg. Éppen ezért érdemes a kérdést a másik oldalról is megvizsgálni és elemezni azt, milyen a jelenleg nem dolgozó személyek helyzete.

A válaszadók bemondása alapján a vizsgált személyek közel 70%-a az állapotából fakadó okok miatt nem dolgozik, figyelemre méltó ugyanakkor az a kb. 10%-os populáció, aki a munkalehetőségek hiánya miatt nem tud munkát vállalni. Ha ehhez a réteghez hozzá számítjuk azokat az intellektuális fogyatékosokkal élő személyeket, akik segítség hiánya miatt, és/vagy azért nem dolgoznak, mert senki nem vette fel őket, és/vagy nem tudják megoldani a bejárást, akkor látható, hogy még hozzávetőleg további 7%-kal növelni lehetne a munka világában való megjelenésüket, viszonylag egyszerűbb, személyre szabott szolgáltatások, biztosításával (9. táblázat). Az intellektuális fogyatékosokkal élő, munkaképes korú személyeknek tehát csaknem ötöde megjelenhetne a munka világában. Utóbbi gondolatunk természetesen messzire vezet, s nem a jelen tanulmányunk tárgyát képező kérdés, hanem akut, szakmapolitikai és szociálpolitikai alapú probléma.

¹³ Ld. OBH 2002.

Intellektuális fogyatékossgal élő emberek a munka világában Magyarországon

9. táblázat. *A munkán kívül rekedés okai az intellektuális fogyatékossgal élő személyek körében (%)*

Túl fiatal	2,4
Állapota nem engedi	72,3
Nincs a közelben munkahely	9,5
Nem tudja megoldarú a bejárást	0,7
Nincs, aki segítsen	2,8
Senki nem vette föl	3,5
Egyéb	8,8
Összesen	100,0
N =	334

10. táblázat. *Szeretne-e dolgozni a fogyatékossgal élő személy?(%)**

Nem szeretne dolgozni	55,6
Önálló jövedelem miatt	54,9
Hogy emberek közt lehessen	52,2
Hasznos időtöltés miatt	37,2
Egyéb ok miatt	12,5
N =	282

* Nem összegezhető, egy személy több okot is megjelölhetett

A munkaképes intellektuális fogyatékossgal élő emberek több mint fele (51,9%) – a válaszadó szerint – nem szeretne dolgozni. Ennek a részmintának a majdnem egésze (87,5%) azért nem szeretne dolgozni, mert állapota ezt nem teszi lehetővé, amennyiben a munkavégzési szándékkal rendelkező fogyatékossgal élő személyeket vizsgáljuk meg a válaszadók által interpretált motivációikkal kapcsolatban, úgy azt látjuk, hogy a munkavégzés szempontjából értelmezett motivációk legnagyobb arányban az önálló jövedelem és a társas kapcsolatok motiváló erejét jelzik.

A 10. táblázatban szereplő adatok alapján fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy vajon a válaszoló személy által visszajelzett adatok mennyiben függenek össze az intellektuális fogyatékossgal élő személy elképzeléseivel, szándékaival, akaratával. Mivel erre vonatkozólag a mostani kutatás értékelhető információkat nem szolgáltat, érdemes volna tehát ezt a kérdést a jövőben külön kutatás tárgyává tenni. Ekkor könnyen érthető nyelven megfogalmazott kérdőívek, vagy más kutatási módszerek alkalmazásával, az érintettek bevonásával folytathatnánk tovább a vizsgálatot.

A diszkusszió szempontjai

Erős szociális hátrány

A kutatás során nyert adatok elemzése alapján megerősödött az, a korábbiakban már kiformált (lásd pl.: Kálmán–Könczei, 2002) tudás, hogy az intellektuális fogyatékossgal élő emberek kapcsolati tőkéjük gyengesége, a mainstream társadalom

(nem fogyatékos, sikeres, fehér férfiak által dominált) értékrendjéhez viszonyított kommunikációs akadályozottságuk, szignifikánsan alacsonyabb iskolázottságuk és önérték-érvényesítő képességük alacsonyabb szintje a munkavállalás piaci körülményei között még hangsúlyosabban jelentkezik a magyarországi vállalati szférában. A fogyatékossgal élő emberek munkaerő-piaci helyzetével kapcsolatos korábbi – éppen Kutatócsoportunk műhelyében kifomált – kutatási eredmények bizonyították ők, a fogyatékossgal élő személyek között is, a leginkább hátrányos helyzetű réteget képezik Magyarországon.

A szakképzettség hiánya

A mintánkban szereplő intellektuális fogyatékossgal élő embereknek mindössze 5,9 %-a bír valamiféle szakképesítéssel vagy jelenleg vesz részt képzésben. Összességében tehát az intellektuális fogyatékossgal élő embereket a szakképzettség szinte teljes hiánya jellemzi (94,1%). Ez az arány nem mindenki számára jelent meglepetést. Az értelmileg akadályozott személyek további 10%-a készségfejlesztő speciális szakiskolában tanulnak tovább. Ebben az iskolában azonban „csak” munkára felkészítés és az önálló életvitelhez szükséges képességek fejlesztése történik, de nem lehet állam által elismert, az Országos Képzési Jegyzékben szereplő szakképzettséget szerezni. Ezért inkább az a kérdés, hogy a szakképzettséget szerző, intellektuális fogyatékossgal élő személyek *hol és hogyan szereztek szakképzettséget*¹⁴. A szakképzettséget tekintve az intellektuális fogyatékossgal élő férfiak helyzete valamivel kedvezőbbnek mutatkozik.

Munkavégzésük terepe

Vizsgálati eredményeink szerint az intellektuális fogyatékossgal élő emberek munkavégzésének legfontosabb terei a védett munkakörülmények közt működő szociális foglalkoztatók, ahol a munkát végző fogyatékossgal élő személyeknek közel a fele dolgozik, második legfontosabbként a különböző bentlakásos intézményeket említhetjük, ahol egynegyedük végez munkát.

A bérek

A nyílt munkaerőpiacon gazdálkodó szervezetnél dolgozó fogyatékossgal élő személyek az összes többi foglalkoztatási típushoz képest, magasan a legtöbbet keresők közé tartoznak. Míg esetükben 52 143 Ft-os átlagjövedelemmel számolhatunk, addig például a bentlakásos intézményben dolgozó fogyatékossgal élő személyek csupán 20 797 Ft-ot keresnek havonta, ugyanez az érték a szociális foglalkoztatók esetében 33 430 Ft. Adataink további értelmezésre szorulnak, de jelen állapo-

¹⁴ Erről lásd jelen kötetben Radványi Katalin tanulmányát.

tukban markáns bérdiszkriminációt valószínűsítenek az intellektuális fogyatékosokkal élő személyek között is.

Gondnokság versus munkavállalás

Az intellektuális – és a pszichiátriai eredetű – fogyatékosokkal élő személyek egy része, ma Magyarországon mintegy több tízezer fő cselekvőképességet kizáró gondnokság alatt van, így munkát nem vállalhat, ami rendkívül súlyos emberi jogi jogsérelem.

IRODALOM

- Kálmán Zs, Könczei Gy. (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris, Budapest
- Keszi R. (2003): *Outplacement System Within the Company – A Case Study On Corporate Social Responsibility*. In: *Conference On Socially Responsible Enterprise Restructuring*. Organised by ILO (International Labour Organisation) Athens, Greece, 3rd–4th April
- Keszi R, Komáromi R, Könczei Gy. (2001): „A fogyatékosokkal élő és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatási gyakorlata a 200 legnagyobb hazai vállalatnál.” Kutatási zárótanulmány. ELTE GYFK, Budapest; <http://text.disabilityknowledge.org/Top-200.pdf>
- Keszi R, Komáromi R, Könczei Gy. (2002a): *Fogyatékosokkal élő és megváltozott munkaképességű munkavállalók a 200 legnagyobb hazai vállalatnál*. *Munkügyi Szemle*, 46, 12
- Keszi R, Komáromi R, Könczei Gy. (2002b): *Fogyatékosokkal élő és megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásának néhány jellegzetessége a 200 legnagyobb hazai vállalatnál*. *Szociális Munka*, 14, 4
- Keszi R, Komáromi R, Könczei Gy. (2003): *A TOP 200 foglalkoztatási gyakorlatáról*. *Munkügyi Szemle*, 47, 2
- Könczei Gy, Keszi R. (2007): *Megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatási gyakorlata Magyarország legnagyobb vállalatainál. (A TOP 500 kutatás.)* Kutatási zárótanulmány. ELTE GYFK–Krolify, Budapest
- Könczei Gy, Marton K, Keszi R, Hoffman I, Bíró E, Farkas L. (2007): *Pszichoszociális fogyatékosokkal élő személyek jog-, és cselekvőképessége, valamint a támogatott döntéshozatal az evidencián alapuló gyakorlat és irányelvek fényében. Interdiszciplináris kutatási eredmények*. Kutatási zárótanulmány. ELTE GYFK, Budapest
- Lányiné Engelmayer Á. (1996): *Értelemi fogyatékosok pszichológiája I. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest*
- Mental Disability Advocacy Center (MDAC) (2007). *Gondnokság és emberi jogok Magyarországon. A gondnokság jogintézményének és gyakorlatának elemzése*. Központ a Mentális Sérültek Jogaiért Alapítvány, h. n.
- OBH 2002. *Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának 2729/2002. sz. jelentése*. („A jogbiztonság részét képező tisztességes eljáráshoz, valamint a tulajdonhoz fűződő alkotmányos joggal összefüggő visszasságot okoz a bentlakásos intézmény, ha a munkaviszornyal rendelkező gondozottak a foglalkoztatás során nem, vagy csak részben kapják meg ebből származó jövedelmüket.”. Kivonatban lásd pl.: http://www.obh.hu/allam/2002/4_2.htm)